

ἄλλων χωρῶν, νὰ προσέρχωνται κατὰ καιροῦς (1) ἐν αὐτῇ πρὸς συμπλήρωσιν τῆς μορφώσεώς των, ἰδίᾳ τῆς φιλολογικῆς, καὶ νὰ διαδίδωνται οὕτως εἰς εὐρὺν σχετικῶς κύκλον τὰ «ἐγκύκλια» γράμματα, εἰς μίαν ἐποχὴν ὅπου εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς ὑψηλοῦ ἐβασίλευε τὸ σκοτὸς ἢ λίαν πλημελλῶς, καὶ χάριν ἐλαχίστων μόνον ἀνθρώπων, ἐθεραπεύοντο τὰ γράμματα.

4. Τὸ διαφέρον τῆς Ἐκκλησίας: § α. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Βυζαντινῶν κατὰ πρῶτον καὶ τῶν Χριστιανῶν ἄλλων ἔθνῶν γενικώτερον. Ἀπετέλεσεν αὕτη, ὡς γνωστόν, ἐν ἐκ τῶν δύο βασικῶν ἐρεισμάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδραιώθη τὸ Βυζάντιον ὡς κράτος καὶ κυρίως ὡς ἰδιόρρυθμον πολιτειακὸν κέντρον κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Χωρὶς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν οὔτε ἡ Βυζαντινὴ ἱστορία, οὔτε ὁ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθοῦν καὶ κατανοηθοῦν πολὺ δὲ περισσότερον ἀληθεύει τοῦτο διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Βυζαντινῶν. Ὅπισθεν πάσης πνευματικῆς, πολιτιστικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀκόμη κινήσεως ἀνευρίσκομεν δρῶσαν τὴν Ἐκκλησίαν, ἄλλοτε κατὰ τὸν ἕνα καὶ ἄλλοτε κατὰ τὸν ἄλλον τρόπον. Εἶναι λίαν εὐστοχος καὶ ὀρθὴ ἐν ταυτῷ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοβυζαντινολόγου BAYNES γενομένη παρατήρησις, ὅτι «παντοῦ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία προσέφερε πολλὰς καὶ σημαντικὰς ὑπηρεσίας· διότι ἐπλησίασε πάρα πολὺ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀνατολῆς, ἔζησε ἐν μέσῳ αὐτῶν, ἐνεδυνάμωσε τὸν πατριωτισμὸν των, ἐγένετο τὸ κέντρον τῆς ἐθνικῆς ζωῆς», ἀποβάσα οὕτως «ἡ ψυχὴ καὶ ἡ ζωὴ τῆς Αὐτοκρατορίας.» (2)

Εἰς τὸ Βυζάντιον, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶδομεν, Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία συνειργάζοντο στενώτατα. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀνε-

(1) Ψελλοῦ Ἐπιστολαί: Ἐπιστ. 198 «Τῷ Ψηφᾷ», Κ. Σάβα, Μ.Β. τ. Ε' σ. 491 καὶ Ἐπιστ. 207 «Πρὸς τὸν Πατριάρχην Κηρουλάριον», Αὐτ. σ. 508,

(2) BAYNES N. H. «THE BYZANTINE EMPIRE» Λονδίνον 1946, σ. 98. Παραπλήσια γράφει καὶ ὁ Κ. DIERICH: «HELLENISM IN ASIA MINOR» σ. 44. Νέα Ὑόρκη 1918.

μιγνύετο ἐνεργῶς εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα, πολλάκις δὲ προεκαλεῖτο εἰς τοῦτο καὶ ὑπὸ τῶν ἡγετῶν τῆς Ἐκκλησίας παρὰδειγμαῖστωσαν αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, εἰς τὰς ὁποίας προσεκαλοῦντο ἐπισήμως οἱ αὐτοκράτορες ἢ οἱ ἴδιοι συνεκάλουν. Ἄλλὰ καὶ οἱ Πατριάρχαι εἶχον πάντοτε τὸ δικαίωμα καὶ τὸ θάρρος διατυπώσεως τῆς γνώμης των ἐπὶ ζητημάτων φύσεως πνευματικῆς, καί, ὡς εἶκός, καὶ ἐπὶ ἐκπαιδευτικῶν ζητημάτων. Καὶ εἶναι μὲν γεγονός ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ παρέμεινεν καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὁ ἀνώτατος ρυθμιστὴς τῶν πάντων, ὅτι ἀνεβίβαζε καὶ κατεβίβαζεν ἐκ τοῦ θρόνου των πατριάρχας καὶ ἐπισκόπους κατὰ βούλησιν⁽¹⁾, ἀλλ' εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθές ὅτι, εἰς οὐκ ὀλίγας περιπτώσεις, καὶ οἱ πατριάρχαι ἐπετύγχανον νὰ ἐπιβληθοῦν εἰς τοὺς αὐτοκράτορας ἐπὶ ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὴν παιδείαν γενικῶς, ὡς λ.χ. συνέβη εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ πατριάρχου Σιφιλίνου, ὁ ὁποῖος κατῴρθωσε νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν κίνησιν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κων)πόλεως, πρυτανεύοντος τοῦ φίλου τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ.

Ἀναμφιβόλως ἡ πρώτη σπουδαία συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Βυζαντινῶν παρατηρεῖται εἰς τὸν ἰδεολογικὸν προσανατολισμόν, τὸν ὁποῖον αὕτη προσέδωκεν εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν των σύστημα. Ὁ σκοπὸς δηλ. τῆς ἀγωγῆς τῶν Βυζαντινῶν ἐχρωματίσθη ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸν ιδεῶδες, ἦτο δὲ καθαρῶς θρησκευτικὸς προκειμένου περὶ τῆς στοιχειώδους αὐτῶν ἐκπαιδεύσεως, ἣτις ἦτο εἰς χεῖρας τῆς Ἐκκλησίας. Βεβαίως εἰς τὰ σχολεῖα τῶν «ἱερῶν γραμμάτων» παρείχοντο καὶ στοιχειώδεις τινὲς γραμματικαὶ γνώσεις, ἀλλ' ὁ καθ' αὐτὸ σκοπὸς των ἦτο νὰ διαπλάσουν καλοὺς Χριστιανούς, «ἀθλητὰς τοῦ Χριστοῦ». Οἱ Μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας οὐδέποτε ἔπαυσαν προτρέποντες τοὺς γονεῖς νὰ ἐκπαιδεύουν τὰ τέκνα των καὶ νὰ ἀνατρέφουν αὐτὰ κατὰ τρόπον καθαρῶς χριστιανικόν, ἦτοι «ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου». Προσεπάθουν προσέτι νὰ πείσουν τούτους ὅτι ἦτο ὑποχέρωσις των, ἀλλὰ καὶ συμφέρον των, νὰ μεριμνοῦν διὰ τὴν ἀνατροφήν καὶ ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων

(1) Π. Πουλίτσα : Σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, σ. 53 ἔ

των. Οὕτω ὁ Γρηγόριος Θεολόγος λέγει: «Νόμῳ προκαλοῦμαι νόμον, τὸν κελεύοντα τιμᾶσθαι πατέρα τῷ κελεύοντι διδάσκεσθαι παῖδας» (1) ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος συμπληρώνει, ὅτι «οἱ τῶν παίδων ἀμελοῦντες, κἂν τᾶλλα ὤσιν ἐπιεικεῖς καὶ μέτριοι, διὰ ταύτην τὴν ἀμαρτίαν τὴν ἐσχάτην ὑποστήσονται δίκην.» (2) Ἡ Ἐκκλησία, σεβασθεῖσα τὰς γνώμας τῶν πρώτων Πατέρων, ἐθεώρησεν ἐξ ἀρχῆς καθῆκον τῆς τὴν μέριμναν διὰ τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν τῶν πιστῶν τῆς. Οὕτω, παρεῖχε χώρους διὰ τὴν στέγασιν τῶν σχολείων ἐντὸς ἢ ἐγγὺς τῶν ναῶν, διδασκάλους διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν «ἱερῶν γραμμάτων» εἰς τὰ παιδιὰ κλπ. Μαρτυρίας περὶ τούτων ἔχομεν ἀρκετάς, ἀναφερομένας εἰς σχολεῖα καὶ διδασκάλους χωρίων, κωμοπόλεων καὶ πόλεων. Τὰς πλείστας τῶν πληροφοριῶν τούτων ἀρνούμεθα ἐκ τῆς μελέτης κυρίως βιογραφιῶν ἀγίων καὶ ἄλλων ἀνδρῶν, ἐγκωμιαστικῶν καὶ ἐπιταφίων λόγων κλπ. πηγῶν. Ἐπὶ παραδείγματι—διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ὀλίγα μόνον ἐνδεικτικὰ περὶ τούτου παραδείγματα—ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ ἐπισκόπου Ἀκράγαντος Γρηγορίου (7ος αἰὼν) μανθάνομεν, ὅτι οἱ γονεῖς του τὸν παρουσίασαν, ἅμα τῇ συμπληρώσει τοῦ ὀγδόου ἔτους, εἰς τὸν κληρικὸν θεῖόν του Ποταμίωνα, ὁ ὁποῖος παρέδωκε τούτον «γραμματιστῇ τινι... σπουδαίως αὐτὸν καὶ φιλοπόνως ἐκπαιδεύειν τὰ τῶν μαθημάτων ἐγκελευσάμενος» (3). Εἰς ἕτερον χωρίον ἐξ ἄλλου, ἐγγὺς τοῦ Σιπύλου Μαγνησίας κείμενον, ἐλειτούργει κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα σχολεῖον «ἱερῶν γραμμάτων» ἐν ᾧ ἐδίδασκεν ὁ πρεσβύτερος Λεόντιος. (4) Ἀλλὰ καὶ εἰς κωμοπόλεις καὶ πόλεις ὑπῆρχον τοιαῦτα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς θὰ ἐλειτούργουν ὑπὸ καλυτέρας ἢ τὰ σχολεῖα τῶν μικρῶν χω-

(1) Γρηγορίου Θεολόγου Ἐπιστ. σλθ' «Ἐπιφανείῳ». (Περὶ τοῦ τιμᾶσθαι πατέρας καὶ διδάσκεσθαι παῖδας), Migne E.Π. 37, 381.

(2) Ἐκλογαὶ ἀπὸ διαφόρων λόγων τοῦ Ἰωάν. Χρυσοστόμου, Ὁμιλία 27 «Περὶ παίδων ἀνατροφῆς», Migne E.Π. 63, 766

(3) Βίος καὶ πολιτεία... Γρηγορίου Ἐπισκόπου γενομένου Ἀκράγαντος», § 2, Migne E.Π. 116, 192.

(4) Μ.Ι. Γεδεών: «Γνώσεις ἐκ τοῦ Τυπικοῦ τῶν Μονῶν τοῦ Γαλησίου Ὀρους» σσ. 11-12, Κων)πολις 1898,

ρίων συνθήκας. Οὕτως, ὡς ἐκ βιογραφιῶν καὶ πάλιν πληροφοροῦμεθα, ἐν Ἀύγουστοπόλει τῆς Φρυγίας π.χ., ἐχρημάτισε διδάσκαλος τῶν ἱερῶν γραμμάτων πρεσβύτερός τις ὀνόματι Εὐτύχιος, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος⁽¹⁾, εἰς δὲ τὰς Κυδωνίας τῆς Κρήτης — τὰ σημερινὰ Χανιά — ἐλειτούργει κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα σχολεῖον ἱερῶν γραμμάτων, ἐν ᾧ Νικόλαος ὁ Στουδίτης ἐξέμαθε τὰ πρῶτα γράμματα. Ἐν Μελιτηνῇ ἐπίσης, πρωτεύουσα ὁμωνύμου ἐπαρχίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἀναφέρονται ἐν ἑτέρᾳ βιογραφίᾳ ὡς γραμμάτων διδάσκαλοι οἱ ἀναγνώσται τῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας Ἀκάκιος καὶ Συνόδιος, περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος διδάξαντες.⁽²⁾ Ἐξ ἑτέρας βιογραφίας πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐν Θεσσαλονίκῃ, κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ὑπῆρχε σχολεῖον τι—ἂν μὴ σχολεῖα—ἱερῶν γραμμάτων, μᾶλλον ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς Ἐκκλησίας λειτουργοῦν, ἐν ᾧ ἐμαθήτευσε καὶ ἐδίδαξεν ὁ μετέπειτα πατριάρχης Κων)πόλεως Ἰσιδώρος⁽³⁾. Ὅτι καὶ ἐν Κων)πόλει ἐλειτούργουν σχολεῖα ἱερῶν γραμμάτων ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς Ἐκκλησίας θεωροῦμεν αὐτονόητον, ἀφοῦ ἀνευρίσκομεν ἐκεῖ σχολεῖα «ἐγκυκλίου παιδείας», τινὰ τῶν ὁποίων μάλιστα ἦσαν εἰς χεῖρας τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῶν μοναχῶν.

Ἄλλὰ πέραν τῶν περιωρισμένων τούτων μαρτυριῶν ἢ καὶ ἄλλων ἀκόμη, τὰς ὁποίας θὰ ἠδυνάμεθα νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα, ὑπάρχουν πλεῖστοι ὅσοι λόγοι, οἵτινες ὑπηγόρευον τὴν ὑπαρξιν, διατήρησιν καὶ ὁμαλήν κατὰ τὸ δυνατόν λειτουργίαν τοιούτων σχολείων, δικαιολογοῦντες τὸ ἐνεργὸν διαφέρον τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν. Ἐν πρῶτοις πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι μὲ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Β.Α. ἤρχισε καὶ μάλιστα ἐντόνως ἡ θρησκευτικὴ λατρεία εἰς τοὺς ναοὺς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἠϋξάνοντο εἰς ἀριθμόν. Εἰς κάθε ναὸν ἔπρεπε ὅπωςδὴποτε νὰ ὑπάρχουν κληρικοὶ—ἱερεῖς καὶ διάκονοι—ψάλται καὶ ἀναγνώσται, οἱ ὁποῖ-

(1) «Εὐτυχίου, πατριάρχου Κων)πόλεως βίος καὶ πολιτεία» § 8, Migne E.II. 86, 2284 B.

(2) Συμεῶν Μεταφραστοῦ «Τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου βίος καὶ πολιτεία», § 6, Migne E.II. 114, 601.

(3) Μ.Ι. Γεδεῶν : «Σχολεῖα μέσου αἰῶνος ἰδιαίτατα δὲ τὰ Βυζαντινά», Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, τόμ 22 (1902) σ. 288.

οι ὄφειλον νὰ γνωρίζουν τούλάχιστον ἀνάγνωσιν, ὥστε ἀπροσκόπτως νὰ τελῆται ἡ Θεία Λειτουργία καὶ πᾶσα ἄλλη ἱεροτελεστία. Ἐκ παραλλήλου ὁμοῦ οἱ ναοὶ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐφωδιασμένοι καὶ μὲ τὰ ἀπαραίτητα λειτουργικὰ βιβλία, ἡ γραφὴ τῶν ὁποίων ἐγένετο διὰ χειρὸς, ἀφοῦ ἡ τυπογραφία ἦτο εἰσέτι ἄγνωστος. Κατὰ συνέπειαν, οἱ ἀντιγραφεῖς βιβλίων ἔπρεπε ὅπωςδήποτε πέραν τῆς ἀναγνώσεως νὰ γνωρίζουν γραφὴν καὶ καλλιγραφίαν. Ἀλλὰ, φυσικὰ, βιβλία ἐκκλησιαστικὰ δὲν ὑπῆρχον μόνον εἰς τοὺς ναοὺς. Καὶ τὰ μοναστήρια, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἦσαν πολυάριθμα ἐν Βυζαντίῳ, εἶχον ἀνάγκην τοιούτων βιβλίων. Γνωρίζομεν προσέτι, ὅτι εἰς τὰς μονὰς ὑπῆρχον καὶ βιβλιοθήκαι ἀξιόλογοι, ὡς ἐπίσης, ὅτι καὶ πολλοὶ κληρικοὶ—καὶ λαϊκοὶ—εἶχον τὰς ἀτομικὰς τῶν βιβλιοθήκας. Γνωρίζομεν ἀκόμη ὅτι καὶ αἱ κρατικαὶ ὑπηρεσίαι ἐχρησιμοποιοῦν βιβλία διάφορα καὶ ὅτι τὸ Κράτος ἐμερίμνα διὰ τὴν ἰδρυσιν βιβλιοθηκῶν.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἀντιγραφῶν βιβλίων ἔχομεν καὶ τὸν λίαν διαδεδομένον ἐν Βυζαντίῳ θεσμόν τῶν «νοταρίων». Πρόκειται δηλ. περὶ τῶν γραμματέων ἐπισκόπων, ἄλλων λογίων καὶ κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἀρκετοὶ τὸν ἀριθμόν. Ἐπομένως καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι, πλὴν τῶν κληρικῶν, ψαλτῶν καὶ ἀναγνωστῶν τῶν ναῶν, ἐγνώριζον ἀνάγνωσιν, γραφὴν, καλλιγραφίαν—καὶ οἱ νοτάριοι καὶ ταχυγραφίαν—δηλ. εἶχον φοιτήσῃ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἱερῶν γραμμάτων. Ὡστε, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν πάντοτε ἐν λειτουργίᾳ σχολεῖα τῶν ἱερῶν γραμμάτων καὶ μάλιστα τὰ σχολεῖα ταῦτα νὰ τελοῦν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ κυρίως τὰς ποικίλας ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας ἐθεράπευον ταῦτα. Ἐχομεν βεβαίως καὶ πολλοὺς ἰδιώτας διδασκάλους, μὴ κληρικούς, οἱ ὁποῖοι ἐδίδασκον ἐπὶ πληρωμῇ εἴτε εἰς σχολεῖα, ἅτινα συνετήρουν οἱ ἴδιοι, εἴτε—πρᾶγμα σπανιώτερον—ὡς οἰκοδιδάσκαλοι. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν ὀργάνων τῆς ἐφρόντιζεν, ὥστε νὰ εὕρισκῃ εἰς αὐτοὺς μαθητὰς ἐκ τῶν τέκνων συγγενῶν καὶ φίλων, ἐφ' ὅσον οἱ διδάσκαλοι οὗτοι ἦσαν ἐνάρετοι καὶ καλῶς κατηρτισμένοι. Ἐκ τοῦ χωρίου λ.χ. τὸ ὁποῖον παρεθέσαμεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ Γρηγορίου Ἐπισκόπου Ἀκράγαντος ἀφίνεται νὰ ἐννοηθῇ τοιοῦτόν τι μὲ τὸν διδάσκαλον-γραμματιστὴν—εἰς τὸν ὁποῖ-

ον ὁ κληρικὸς θεῖος τοῦ Γρηγορίου παρέδωκεν αὐτόν. (1) Ἐλέχθη ἐπίσης ἀνωτέρω (σ.11) ὅτι καὶ πολλοὶ γονεῖς ὑπῆρξαν διδάσκαλοι τῶν πρώτων γραμμάτων εἰς τὰ τέκνα των ἢ τὰ τέκνα συγγενῶν των. Παρὰ ταῦτα οἱ πλείστοι τῶν γραμματιστῶν ἦσαν κληρικοί, ἱερεῖς, διάκονοι ἢ μοναχοὶ καὶ εἰς οὐκ ὀλίγας περιπτώσεις ψάλλται καὶ ἀναγνῶσται τῶν ναῶν, δηλ. πρόσωπα γενικῶς σχέσιν ἔχοντα μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Μόνον εἰς περιπτώσεις καθ' ἃς οἱ κληρικοὶ- κλπ. πρόσωπα τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἀνίκανοι λόγῳ ἐλλιποῦς μορφώσεως νὰ διδάξουν, τὰ σχολεῖα τῶν ἱερῶν γραμμάτων διήρχοντο περίοδον κρίσεως ἴσως νὰ διεκόπτετο παντελῶς καὶ ἡ λειτουργία των ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα, μικρὸν ἢ μακρὸν, κατὰ τὰς περιστάσεις. Γενικῶς ἐν τούτοις κρίνοντες τὴν συνεισφορὰν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν τῶν Βυζαντινῶν θὰ πρέπη νὰ ὁμολογήσωμεν, ἀνευ ἐπιφυλάξεώς τινος, ὅτι καὶ σημαντικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ὑπῆρξεν αὕτη.

§ β. Ἡ Ὀρθόδοξος Βυζαντινὴ Ἐκκλησία, ὅμως, προσέφερε πολλὰ καὶ εἰς τὴν «ἐγκύκλιον παιδείαν», κατωτέραν καὶ ἀνωτέραν. Ὡς πρῶτον, ὑπὲρ τῆς γνώμης μας ταύτης, ἐπιχείρημα θὰ ἡδυνάμεθα νὰ φέρωμεν τοῦτο, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου ἐδέχετο προθύμως εἰς τὸ ἱερατεῖον αὐτῆς ἀνθρώπους τυχόντας ἀξιολόγου «ἐγκυκλίου παιδείσεως». Πλείστοι ὅσοι διάσημοι ἱεράρχαι προήρχοντο ἐκ μορφωμένων λαϊκῶν. Οὗτοι καὶ ὡς κληρικοὶ ἐξηκολούθουν, κατὰ κανόνα, τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν συγγραφέων παραλλήλως πρὸς τὴν μελέτην τῆς Βίβλου καὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ πλείστοι τούτων διέκειντο εὐμενῶς πρὸς τὴν «ἐγκύκλιον παιδείαν». Διὰ τοῦτο διδομένης εὐκαιρίας ἐνεθάρρουν καὶ ὑπεβοήθουν τὴν σπουδὴν τῶν «ἐγκυκλίων μαθημάτων» ὑπὸ τῶν φιλομαθῶν νέων, πολλοὺς τῶν ὁποίων καὶ ἀνελάμβανον ὑπὸ τὴν προστασίαν των. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἐλάμβανον ἀποκλειστικῶς θρησκευτικὴν μόρφωσιν—τοιοῦτοι δὲ κληρικοὶ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ εἰς τὰς μονὰς μορφω-

(1) Βλέπε ἀνωτέρω σ. 38

τόμενοι — πολλοί διέκειντο εὐμενῶς τουλάχιστον ἔναντι τῆς κατωτέρας «ἐγκυκλίου παιδείας» — ἤτοι τῆς γραμματικῆς καὶ ρητορικῆς σπουδῆς. Διέκειντο δὲ εὐμενῶς ἔναντι μὲν τῆς πρώτης, διότι μόνον μέσῳ τῆς σπουδῆς ταύτης ἦτο δυνατόν εἰς τοὺς κληρικοὺς νὰ κατανοοῦν τὰς Γραφὰς καὶ τὰ λοιπὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου συγγράμματα, ἔναντι δὲ τῆς δευτέρας, διότι διὰ ταύτης καθίστατο δυνατὴ ἡ κατάρτισις ἱκανῶν ἱεροκλήρων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητον, καθ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία ἀπῆτει ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους νὰ κηρύττουν, ἀλλὰ καὶ εὐπρόσδεκτον, καθ' ὅσον διὰ πολλοὺς κληρικοὺς τὸ κηρύττειν ἀπέτελε ἴσχυρον προσφιλῆ ἑνασχόλησιν.

Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου διετήρει καὶ ἀνωτάτην σχολήν, τὴν γνωστὴν ἡμῶν «Οἰκουμενικὴν Σχολήν», ἐν τῷ προγράμματι τῆς ὁποίας περιλαμβάνοντο καὶ «ἐγκύκλια μαθήματα» μαρτυρεῖ περὶ τοῦ διαφέροντος τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν κλασσικὴν παιδείαν. Ὑπῆρξαν μάλιστα περίοδοι κατὰ τὰς ὁποίας τὰ «ἐγκύκλια μαθήματα» ἐδιδάσκοντο εἰς τόσῃν ἔκτασιν καὶ βάθος, ὥστε τὸ κρατικὸν Πανεπιστήμιον τῆς Κων)πόλεως νὰ θεωρῆ, καὶ δικαίως, ὡς ἐπικίνδυνον ἀντίζηλόν του τὴν Σχολὴν ταύτην. Ἀναμφιβόλως τοιοῦτόν τι θὰ συνέβη κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα, ὅτε εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν Σχολὴν ἐδίδασκον ἄνδρες τῆς περιωπῆς ἑνὸς Εὐσταθίου, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκεν Ὁμηρον καὶ Ἡσίοδον τόσον ἐνδελεχῶς ὅσον ἐλάχιστοι καθηγηταὶ τοῦ κρατικοῦ Πανεπιστημίου ἔπραξαν καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον. Περὶ τούτου πειθόμεθα ἐκ τῆς μελέτης τῶν σχολίων του εἰς τὸν Ὁμηρον⁽¹⁾, ἅτινα διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν καὶ ἀποτελοῦν μοναδικὸν βοήθημα διὰ τοὺς Ἑλληνιστάς, ἰδικούς μας καὶ ξένους, τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὸν Ὁμηρον, ἀκριβῶς διὰ τὴν πληρότητά των.

Γενικῶς ἡ Ὀρθόδοξος Βυζαντινὴ Ἐκκλησία ὄχι μόνον ἠρέχθη, ἀλλὰ καὶ ὑπεστήριξε τὴν «ἐγκύκλιον παιδείαν». Ἐπράξε δὲ τοῦτο καὶ δι' ἄλλους λόγους. Ὡς γνωστὸν ἐν Βυζαντίῳ πλεῖστοι ὅσοι λαϊκοὶ ἠσχολοῦντο μὲ τὴν κλασσικὴν Ἑλληνικὴν

(1) Εὐσταθίου Θεσ)νίκης Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσειαν.

φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ἀκόμη, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἦσαν Χριστιανοί. Δὲν ὑπῆρχεν ἄρα γε κίνδυνος τὰ τόσον ἀριστοτεχνικῶς διατυπωμένα κλασσικὰ συγγράμματα νὰ μεταστρέψουν ἰδεολογικῶς τοὺς μελετητὰς των καὶ νὰ ὠθήσουν τούτους ἀκόμη καὶ εἰς ἀποστασίαν ἐκ τῆς Ὁρθοδοξίας; Ὁ μοναχὸς Παχώμιος, δυσμενῶς διακείμενος πρὸς τὴν «θύραθεν παιδείαν», δικαιολογεῖ τὴν γνώμην του ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαπιστώσεως, ὅτι «πάντες οἱ αἰρεσιάρχαι γραμματικοὶ καὶ ρήτορες ἦσαν» (1). Βεβαίως πρόκειται περὶ ὑπερβολῆς, καθ' ὅσον καὶ μὴ αἰρεσιάρχαι κληρικοὶ, τιμῆσαντες τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὑπῆρξαν ἐπίσης γραμματικοὶ καὶ ρήτορες. (2) Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει ἡ Ἐκκλησία ὤφειλε νὰ παρακολουθηῖ ἐκ τοῦ συνεγγυς, νὰ νοουητῇ, ὅπου τοῦτο ἐχρειάζετο, πάντα μεμνημένον εἰς τὴν κλασσικὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν Χριστιανὸν καὶ τέλος νὰ ἐπεμβαίη καὶ ἀντικρούη τὰς ἀναφυομένας δογματικὰς διαφορὰς καὶ αἵρέσεις, τὰς ἔχουσας τὴν ἀρχὴν των εἰς ἰδέας Ἑλλήκων κλασσικῶν συγγραφέων. Ὅθεν, ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς ἀνωτέρους τουλάχιστον κληρικοὺς νὰ μελετοῦν καὶ δὴ ἐπισταμένως τὰ κλασσικὰ Ἑλληνικὰ φιλολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα. Ἄλλωστε καὶ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἐδραίωσίν του ἰδέας ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους κ.ἄ. ἀρχαίων φιλοσόφων. Εἰς τὸν κατηγοροῦντα αὐτὸν ἐπὶ πλατωνισμῷ Ἰωάννην Σιφιλίνον, ὁ Μιχ. Ψελλὸς ἀπαντῶν λέγει μεταξὺ ἄλλων, ὅτι οἱ «περὶ δικαιοσύνης λόγοι καὶ περὶ ἀθανασίας ψυχῶν» ἰδέαι τοῦ Πλάτωνος, «ἀρχαὶ καὶ τοῖς ἡμετέροις τῶν ὁμοίων δογμάτων ἐγένοντο». (3)

Ὅτι οἱ ἀνώτεροι τουλάχιστον κληρικοὶ ὤφειλον νὰ μελετοῦν καὶ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος πολλαχόθεν μαρτυρεῖται. Τὸν πρὸς τοῦτο λόγον διαβλεπομεν σαφῶς εἰς τὴν ἀκόλουθον, ἐπὶ παραδείγματι, μαρτυρίαν,

(1) Παχωμίου Μοναχοῦ «Περὶ τῆς ἐκ τῶν θείων Γραφῶν ὠφελείας κλπ.» ὕμνη Ε.Π. 98, 1356 D.

(2) Περιοδ. ΑΚΤΙΝΕΣ, τ. 1954 σσ 106-11, 164-68, 222-28.

(3) Μ. Ψελλοῦ Ἐπιστ. 175 «Τῷ μοναχῷ κῦρ Ἰωάννη καὶ γεγονότι πατριάρχῃ τῷ Σιφιλίνῳ», Κ. Σάθα Μ.Β. τ. Ε' σ. 444

ἦν ἔχομεν παρὰ τοῦ βιογράφου τοῦ Νικηφόρου, πατριάρχου Κων)πόλεως : Ὁ Νικηφόρος «πρὸς τῆ τῶν θείων λόγων μελέτη καὶ τὴν τῆς θύραθεν παιδείας εἰσποιήσατο μέθεξιν θέλων τὸ τῆς πλάνης διελέγχειν ἀπίθανον.» (1) Ὅπως μειώνη τὸν ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν «θύραθεν» συγγραφέων κίνδυνον εἰς τὸ ἐλάχιστον ἡ Ἐκκλησία κατέβαλλε πᾶσαν προσπάθειαν διὰ τὴν ἐδραίωσιν τῆς Ὁρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως εἰς τὰς καρδίας τῶν πιστῶν τῆς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων. Πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐστράφη πρὸς τὴν οἰκογένειαν, τὴν ὁποίαν ἐθεύρει ὡς τὸν σημαντικώτατον παράγοντα καλῆς ἢ κακῆς ἀνατροφῆς τῶν τέκνων τῆς—παιδιῶν καὶ ἐφήβων—ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ἡ ἰδία ἐνδιεφέρθη ἐνεργῶς εἰς τὸν τομέα τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσως τῶν νεαρῶν χριστιανῶν. Εἰς τὰ σχολεῖα τῶν «ἱερῶν γραμμάτων» ἂν μὴ τι ἄλλο ἐγίνετο τουλάχιστον συστηματικὴ θρησκευτικὴ καὶ κατηχητικὴ διδασκαλία, τὴν ὁποίαν συνεπλήρου συνήθως βραδύτερον—ὅτε οἱ τρόφιμοι τῶν σχολείων τούτων ἐνηλικιούντο—τὸ τακτικὸν κήρυγμα, ὅπου ὑπῆρχον μορφωμένοι κληρικοὶ καὶ ἱεροκήρυκες, καὶ ἡ μελέτη ποικίλου θρησκευτικοῦ περιεχομένου βιβλίων καὶ φυλλαδίων.

Ἐφ' ὅσον ἡ τοιαύτη κατηχητικὴ προσπάθεια ἐπετύγχανεν, ὁ ἐκ τῆς μελέτης τῶν κλασσικῶν Ἑλληνικῶν συγγραμμάτων κίνδυνος σχεδὸν ἔπαυεν ὑφιστάμενος. Οὕτω ἐξηγεῖται, μερικῶς ἔστω, διατὶ ἡ Ἐκκλησία ἄφινεν ἐλευθερίαν εἰς τοὺς πιστοὺς τῆς, εἰς ὅ,τι ἀφεώρα τὴν «ἐγκύκλιον» αὐτῶν παιδευσιν : ἔπραττε τοῦτο ἀφοῦ προηγουμένως ἐξώπλιζε τοὺς πιστοὺς τῆς μὲ τὰ ιδεώδη τῆς καὶ τὰ ἰδικά τῆς δόγματα πίστεως. Ἀπτόν καὶ πειστικὸν ἐν προκειμένῳ παράδειγμα ἔχομεν τοὺς μεγάλους Πατέρας τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος, τοὺς σπουδάσαντας εἰς σχολεῖα ἐθνικῶν διδασκάλων τὰ «ἐγκύκλια» μαθήματα. Οὗτοι, ὡς γνωστόν, ὄχι μόνον δὲν μετέβαλον ἀντιλήψεις καὶ ἰδεολογί-

(1) «Νικηφόρου ἀρχιεπισκόπου Κων)πόλεως βίος, συγγραφεὶς ὑπὸ Ἰγνατίου διακόνου» Migne E.Π. 100, 56. Δίαν χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Εὐσταθίου ἀρχιεπισκοπῆς Θεσ)νίκης, καίτοι ἀφορᾷ τοὺς μοναχοὺς. (Migne E.Π. 135, 849 ἐ.)

αν, ἀλλ' ἀπεναντίας ἀπέβησαν οἱ θερμότεροι ὑποστηρικταὶ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ πίστεως. Τὰ αὐτὸ ἰσχύει καὶ δι' ἀναριθμήτους μυριάδας Χριστιανῶν, οἵτινες ἔλαβον τὴν ἐγκύκλιον μὲν μόρφωσιν τῶν πλησίων ἐθνικῶν διδασκάλων. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἀπορῆ τις ὅταν, αἰώνας βραδύτερον, ἀκούῃ τοῦ μεγάλου ἱεράρχου Φωτίου (9ος αἰὼν) δογματίζοντος, ὅτι «δ ε ἰ τὰς ἀρετὰς τῆ πίστει παραπεπηγένηαι καὶ δι' ἀμφοῖν τὸν σπουδαῖον καταρτίζεσθαι.» (1) Αὕτη πράγματι ὑπῆρξε δι' ὅλων τῶν αἰώνων ἡ ἀντίληψις τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου.

Οἱ πιστοὶ τῆς ἐγνώριζον τοῦτο καλῶς καὶ συνεμορφοῦντο δεόντως, ἰδίᾳ δὲ οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ τύχωσιν ἀνωτέρας παιδείσεως. Πᾶς Βυζαντινὸς λόγιος ἐγνώριζεν, ὅτι οὐδεὶς τῶν συμπατριωτῶν του—μορφωμένων καὶ μὴ—θὰ συνεχῶρει τοῦτον δι' ἀποστασίαν ἐκ τῆς Ὁρθοδοξίας· παράδειγμα ἢ καταδίκη τῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ (2). Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς τοῦτον, καὶ παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὰ σχολεῖα τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας» δὲν ἐλάμβανε χώραν θρησκευτικὴ διδασκαλία, κάθε μορφωνόμενος καὶ μορφωμένος ἤδη Βυζαντινὸς ἐπεδείκνυε θερμὸν διαφέρον εἰς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ τὴν θεολογίαν, καὶ γενικῶς ἐμερίμνα πάντοτε διὰ τὴν ἀρτίαν θρησκευτικὴν του μὲν μόρφωσιν καὶ ἐνημέρωσιν ἐπὶ τῶν φλεγόντων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων· ἡ γνῶσις αὕτη ἦτο εἰς αὐτὸν ἀπαραίτητος ἂν μὴ δι' ἄλλον τινὰ λόγον τουλάχιστον διὰ τὴν αὐτοπροστασίαν του. (3) Ἡ περίπτωσις τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ διευκρινίζει τοῦτο πλήρως. (4) Ἐντεῦθεν, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ἐξηγεῖται ἐν πολλοῖς καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν θεολογικῶς μορφωμένων Βυζαντινῶν λαϊκῶν, τοὺς ὁποίους συναντῶμεν καθ' ὅλην

(1) Φωτίου Πατριάρχου Ἐπιστολαί: Βιβλίον Α' ἐπιστολὴ Ζ' «Βάρδα Καίσαρι», Migne E.Π. 102, 629.

(2) HUSSEY, N.H.: CHURCH AND LEARNING IN THE B.E. σσ. 91-92.

(3) S. RUNCIMAN: BYZANTINE CIVILIZATION σελ. 229.

(4) Μ. Ψελλοῦ Ἐπιστ. 175, Τῷ Ξιφιλίνῳ, Κ. Σάθα. Μ.Β. τ' Ε', σ. 444 ἑ.

τὴν Βυζαντινὴν περίοδον.

§ γ. Ἐχει λεχθῆ παρα πολλῶν κατὰ καιροῦς ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου οὕτως ἐνεργοῦσα καθίστατο ἐχθρὰ τῆς «θύραθεν παιδείας» καὶ σοφίας. Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔθετε τὴν ἑλληνικὴν «θύραθεν παιδείαν» μετὰ τὴν χριστιανικὴν, ὡς θεραπειά αὐτῆς. Τοῦτο ὁμῶς δὲν σημαίνει κατ' ἀρχὴν ὅτι κατεδίωκεν αὐτὴ τὴν «θύραθεν παιδείαν» ὡς τοιαύτην, ὥστε νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐχθρὰ ταύτης. (1) Ὅτι ὑπεχρέωνε τὴν Ὁρθόδοξον Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικὴ ἔναντι τῆς «θύραθεν παιδείας» ἦτο πρωτίστως τὸ γεγονός, ὅτι μερικοὶ τῶν κατόχων τῆς παιδείας ταύτης ἐπίστευον ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ σοφία ἠδύνατο νὰ ὑποκαταστήσῃ κατὰ πάντα τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ προσεπάθουν τὴν ταύτην ἀντίληψίν των νὰ ὑποβάλουν καὶ εἰς ἄλλους. Κατὰ συνέπειαν, δὲν ἦτο ὁ κλασικισμὸς ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία κατεπολέμει ἢ κατεδίωκεν, ἀλλ' ἡ ἰδέα ὅτι οὗτος ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποτελέσῃ ἐν πλήρει θρησκευτικὸν σύστημα, ρυθμιστικὸν τῆς ὅλης συμπεριφορᾶς τοῦ ἀτόμου, τοῦ τρόπου ζωῆς αὐτοῦ, ἀτομικῆς καὶ καὶ κοινωνικῆς καὶ τῶν σκέψεων του γενικῶς. Ἐν τούτοις ἐν Βυζαντίῳ περιόδους ἐντόνου ἀντιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν ἑλληνιστῶν λογίων ἔχομεν σχετικῶς ὀλίγας. Συνδέονται δὲ αἱ περίοδοι αὗται ἐν πρώτοις μὲ περιπτώσεις καθ' ἃς ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ἔχομεν ἡγέτας ἐμφορομένους ὑπὸ τοῦ καλογηρικοῦ πνεύματος. Πρόκειται περὶ τῶν ἱεραρχῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἔτυχον μονομεροῦς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς εἰς τὰς μονὰς, ὅπου ἐξεπαιδεύθησαν. Συνδέονται ὡσαύτως καὶ μὲ περιπτώσεις, καθ' ἃς τὸ κῦμα τῶν αἱρέσεων ὠγκοῦτο ἀπειλητικὸν καὶ ἔθετεν ἐν κινδύνῳ ὄχι μόνον τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν τῆς Αὐτοκρατορίας, ὡς ἂν ἐπιχειρεῖτο πολιτικὴ τῶν αἱρέσεων ἐκμετάλλευσις. Ὁμολογουμένως δὲ εἰς τὰς ὡς ἄνω περιπτώσεις παρετηρήθη ἔλλειψις ἀνεκτικότητος ἔναντι τῆς «θύραθεν παιδείας» καὶ σοφίας. Δὲν πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ μᾶς διαφεύγῃ τὸ γεγονός, ὅτι εὐ-

(1) HUSSEY, N.H.: "Ἐνθ' ἀνωτέρω, σ. 22.

ρισκόμεθα εἰς μίαν ἐποχὴν—τὸν Μεσαίωνα—καθ' ἣν τὰ θρησκευτικὰ διαφέροντα ἦσαν ἔντονα καὶ ἄρχοντα καὶ ὅτι οἱ τότε ἄνθρωποι εὐκόλως ἐφανατίζοντο ἐπὶ θρησκευτικῶν ζητημάτων. Ἐξ αἰτίας δὲ τοῦ τοιοῦτου θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ ἐλάμβανον χώραν καὶ πράξεις ἀπαράδεκτοι, ἐν αἷς διωγμοὶ καὶ θανατώσεις ἀκόμη, ὅπως ἐκείνη τῆς φιλοσόφου Ὑπατίας ὑπὸ φανατικῶν μοναχῶν ἢ ἐκείνη τοῦ Παυλίνου, κατὰ τὰ τέλη τοῦ βου αἰῶνος, καταδικασθέντος εἰς θάνατον ἀτυχῶς μὲ τὴν κατηγορίαν τοῦ μάγου, ὑποθήκαις Ἰωάννου πατριάρχου τοῦ Νηστευτοῦ, (1) κ.ά.

Γενικῶς ὁμως, ἐὰν ἐξαιρεθῶσιν αἱ κατὰ καιροὺς παρατηρηθεῖσαι ἀκρότητες, ἢ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου ὄχι μόνον ἐχθρὰ τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας» δὲν ὑπῆρξεν ἀλλὰ τουναντίον πολλὰ συνεισέφερεν εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν εὐρυτέραν σπουδὴν τῆς, κατὰ τὴν ταπεινὴν ἡμῶν γνώμην, ὡς προσεπαθήσαμεν νὰ δείξωμεν ἀνωτέρω.

§ δ. Ἐπεκτείνοντες ἔτι περισσότερον τὴν ἔρευναν ἡμῶν ἐπὶ τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν παρατηροῦμεν, ὅτι αὕτη δὲν περατοῦται εἰς τὸ σημεῖον αὐτό καθ' ὅσον ἢ Ἐκκλησία ἐκαλλιέργησε, καὶ μάλιστα ἐπὶ ἀνωτέρου ἐπιπέδου, καὶ τὰς θεολογικὰς σπουδὰς. Ἐλέχθη ἤδη ὅτι σπουδαῖον μέσον εἰς χεῖρας τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν ἐδραίωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ πίστεως εἰς τὰς καρδίας τῶν πιστῶν αὐτῆς ὑπῆρξε καὶ τὸ κήρυγμα, ἢ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος διδασκαλία. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἀντιτάξῃ τις, ὅτι τὸ θεῖον κήρυγμα ἐλάμβανε χώραν εἰς γλώσσαν ἀρχαῖζουσαν καὶ ἦτο διὰ τοῦτο ἥκιστα καταληπτὸν ἀπὸ τὸ ἐκκλησίασμα. Τοῦτο εἶναι ἐν πολλοῖς ἀληθές. Οἱ πλείστοι τῶν ἱεροκληρύκων καὶ ἱεραρχῶν ὄντως ἐχρησιμοποιοῦν τὴν ἀρχαῖζουσαν ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ οἱ ὁμιλοῦντες εἰς τὴν καθομιλουμένην. Ἀκόμη καὶ ἀπτικίζοντες ἱεράρχαι φαίνεται νὰ ἐκήρυξαν εἰς τὴν γλώσσαν τοῦ λαοῦ, ἐὰν πιστεύσωμεν εἰς τὴν μαρτυρίαν λ.χ. τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν

(1) Μ. Ι. Γεδεών: «Γνώσεις χρήσιμοι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν παιδείας». Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, τ. 19 σ. 380.

Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου (12ος αἰών), ὅστις εἰς τὸν κατηχητήριον λόγον του πρὸς τοὺς Ἀθηναίους γραφεὶ σχετικῶς τὰ ἑξῆς :

«Διὰ ταῦτα οὐ μόνον τῶν νοημάτων ἐκλύσας τὸν τόνον τελέως, ἀλλὰ καὶ τὴν ἁρμονίαν ἐρμηνείας χαράξας οὕτως ἀφελῶς ὑμῖν καὶ σαφῶς ὡμίλησα καὶ τὴν τροφήν παρεθέμην ἀληλεσμένην, μᾶλλον δὲ διημασησάμην ὑμῖν ὡς αἰτίθθαι τοῖς βρέφεσι.» (1)

Ὁ αὐτὸς ἱεράρχης ἀλλαχοῦ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ μητροπολίτου Χωνῶν Νικήτα, ὅστις κηρύττων «μετεγλώττιζεν ἐπὶ τὸ συνετώτερον τὰ νοούμενα» (2), δηλ. ἠπλούστευε γλωσσικῶς τὰ διανοήματα τῶν λόγων του, ὥστε νὰ γίνεταὶ καταληπτὸς ἀπὸ τὸ ἐκκλησιασμά.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς χρησιμοποιουμένης κατὰ τὸ κήρυγμα γλώσσης, ἡ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος διδασκαλία δὲν ἦτο καὶ τόσο ἀπλοῦν καὶ εὐχερὲς ἐγχείρημα. Ὁ κηρύττων τὸν θεῖον λόγον ἔπρεπε νὰ εἶναι εἰς ἄκρον πεπαιδευμένος, βαθὺς γνώστης τῶν Γραφῶν καὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν Μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία μεγάλως ἐπρόσεχε τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ διαρκῶς συνίστα εἰς τοὺς ὀλιγογραμμάτους κληρικοὺς νὰ μὴ κηρύττουν εἰ μὴ μόνον τότε ὅταν ἦσαν πλήρως γνῶσται τοῦ ὑπὸ διαπραγματεύσειν θέματος. (3) Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ Ἐκκλησία προέβαιεν εἰς τοιαύτας συστάσεις θὰ ἔπρεπε νὰ παρέχη κατὰ κάποιον τρόπον τὴν δυνατότητα εἰς τοὺς κληρικοὺς νὰ μορφώνωνται θεολογικῶς. Πράγματι, ἡ Ἐκκλησία διὰ σεμιναρίων καὶ τῶν εἰδικῶν σχολῶν της προσεπάθει νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀρτίαν κατὰ τὸ δυνατόν θεολογικὴν κατάρτισιν διὰ τοὺς κληρικοὺς αὐτῆς, ἰδίᾳ δὲ διὰ τοὺς προοριζομένους διὰ τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα. Ὡς εἰδικὴν σχολὴν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀναφέρω-

(1) Σπ. Λάμπρου : Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα, τ. Α' σ. 124 26. καὶ αὐτ. σσ. 442-443 σχόλιον ὑπὸ Σπ. Λάμπρου.

(2) Αὐτ. «Ἐγκώμιον εἰς μητροπολ. Χωνῶν Νικήταν», σ. 45.

(3) Ἰωάν. Χρυσοστόμου, «Περὶ ἱερωσύνης» λόγος Γ', Migne E.Π. 48, 665. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου : Βιβλ. I, ἐπιστ. 214 «Δωμιτίῳ», Migne E.Π. 78, 317 καὶ Βιβλ. II, ἐπιστ. 235 «Ἐρμίνῳ Κόμητι», «ὅτι μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου χρεῖα τῷ ἱερεὶ τῆς ἐν τῷ λέγειν δυνάμεως.» Migne E.Π. 78, 673.

μεν τὴν «Οἰκουμενικὴν Σχολὴν» τοῦ Πατριαρχείου Κων)πόλεως, ὡς σεμινάριον δὲ τὸ «φροντιστήριον» τὸ ὁποῖον ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης εἶχεν ἰδρύσει ἐν Ἐφέσῳ (13ος αἰών). Ἐχομεν ἐπίσης καὶ ἀρκετὰς περιπτώσεις ἀτομικῆς θεολογικῆς διδασκαλίας, ὡς ἐκείνην τοῦ Ἐπιακόπου Ἀκράγαντος Γρηγορίου, ὅστις, ἀναγνώστης ὢν, παρεδόθη εἰς τὸν διάκονον τῆς πόλεως τοῦ Ἀκράγαντος «ἄκρως αὐτὸν τὰ τῆς Γραφῆς ἐκπονήσαι» (1). Σημειωτέον ὅτι ἡ προσπάθεια Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας διὰ τὴν ἀρτιωτέραν μόρφωσιν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν ὑπῆρξε συνεχῆς μέχρι τῶν τελευταίων αἰώνων, διότι ἐπιστεύετο, ὅτι ἡ τοιαύτη μόρφωσις ἦτο ἀπαραίτητος εἰς τοὺς ἱεράρχας «ἵνα τε σοφοὶ παιδευταὶ καὶ διδάσκαλοι τοῖς ὑπὸ χεῖρα γένοιτο καὶ ἵνα στεργοὶ προστάται τῆς εὐσεβείας εἶεν.» (2)

Πέραν τούτων ὅμως ὑπῆρχε πάντοτε ἡ δυνατότης εἰς τοὺς φιλομαθεῖς κληρικούς διὰ μίαν κατ' ἰδίαν δι' αὐτομορφώσεως θεολογικὴν κατάρτισιν. Τοῦτο καθίστατο δυνατόν χάρις εἰς τὰς σοβαρὰς θεολογικὰς μελέτας τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ ἄλλων ἐκ τῶν μετέπειτα ἱεραρχῶν. Ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία μάλιστα, διὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἐθέσπισε κανονικὰς διατάξεις κατοχυρούσας τὴν αὐθεντικότητά τῶν τοιούτων ἐργασιῶν καὶ συνίστα τὴν εἰς αὐτὰς προσφυγὴν, ὡσάκις προέκυπτον δογματικαὶ διαφοραὶ, ἢ ὡσάκις οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες ἤθελον νὰ ἀναπτύξουν πλήρως θέμα τι ἐκ τῆς Καινῆς ἢ Π. Διαθήκης. Τοσοῦτον δὲ ἴσχυσαν τὰ θεσπίσματα ταῦτα—καὶ δὴ τὰ τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (Πενθέκτης)—ὥστε πάντες οἱ μετέπειτα ἀκμάσαντες διάσημοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς νὰ διακηρύττουν μετὰ παρρησίας, ὅτι οὐδὲν τὸ νέον προσέθεσαν εἰς ὅσα οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ἄλλοι Πατέρες ἐδογματίσαν. (3) Ἐλέχθη ἐν τούτοις, ὅτι ἡ ἀναγνώρισις ὡς κλασσικῶν τῶν κυριωτέρων δογματικῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν τῶν μεγάλων Πατέρων εἶχεν ὡς

(1) Migne E.Π. 116, 209.

(2) Νικηφόρος Γρηγορᾶς VI 5, τόμ. Α' σελ 181, Ἐκδοσις Βόννης.

(3) Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ «Πηγὴ γνώσεως». Migne E.Π. 94, 525.

ἀποτέλεσμα τὴν παρεμπόδισιν τῆς ἐλευθέρως ἐρεύνης—ἢ ἔστω τὸν περιορισμὸν ταύτης ἐντὸς στενῶν ὁρίων. Ἄλλ' ὁ μελετῶν τοιαύτας ἐργασίας εὐχερῶς διαπιστώνει τὴν ἀρτιότητά των, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἄλλωστε κατέστησαν καὶ παρέμειναν κλασσικαὶ καὶ μέχρι σήμερον. (1) Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν οἱ μελετηταὶ τῶν νὰ ἐπηρεάζωνται ἐκ τῆς ἐνδελεχοῦς σπουδῆς τῶν ἐργασιῶν τούτων—ὡς ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ συμβαίνει μὲ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος—καὶ νὰ ἀσπάζονται τὰς γνώμας τῶν συγγραφέων των. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν ἤμπόδιζε κατ' ἀνάγκην τὰ δημιουργικὰ πνεύματα ἀπὸ τοῦ νὰ ἐργάζωνται πρωτοτύπως καὶ νὰ διατυπώσουν συμπληρωματικὰς γνώμας καὶ ἐρμηνείας ἐπὶ ἤδη γνωστῶν καὶ ἐπεξεργασμένων θεμάτων. Ὡς παράδειγμα θὰ ἡδυνάμεθα νὰ φέρωμεν τὸν πατριάρχην Γερμανὸν Β' διὰ τὴν «περὶ ἐξιλεώσεως» πρωτότυπον διδασκαλίαν αὐτοῦ. (2)

Εἶναι ἀληθὲς ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅτι ἡ ὡς ἄνω σύστασις τῆς Ἐκκλησίας παρηρμηνεύθη ὑπὸ τῶν κατωτέρων καὶ ἐλάχιστα μορφωμένων κληρικῶν—καὶ τῶν μοναχῶν—οἵτινες ἐθεώρουν ὡς ὑπερπαρακτὴ τὴν μονομερῆ θρησκευτικὴν μόρφωσιν καὶ ἤκιστα ἐξυπηρετικὴν τὴν «θύραθεν παιδείαν». Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τοιαύτης νοοτροπίας ἔχομεν τὸν ἱερέα Ἰωάννην Καμενιάτην (3). Ἐντεῦθεν ἡ ἔλλειψις ἀνεκτικότητος καὶ ἡ ἀντιπάθεια ἀκόμη τοῦ κατωτέρου κλήρου πρὸς τὴν «ἐγκύκλιον παιδείαν». Ὅτι ὄντως πρόκειται περὶ παρανοήσεως φαίνεται ἐκ τῆς γνώμης τὴν ὁποίαν μορφωμένοι κληρικοὶ (4) καὶ λαϊκοὶ εἶχον διὰ τοὺς κληρικοὺς ἐκείνους, οἵτινες ἀνῆρχοντο εἰς τὰ ὑπάτα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα χωρὶς «ἐγκύκλιον παιδευσιν», ἤτοι

(1) Β. Τατάκης : Θέματα Χριστιαν. καὶ Βυζαντ. Φιλοσοφίας σ. 39. «Ὑστερα ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν Πατέρων ἐκείνων αἰσθάνεται κανεὶς ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ προχωρήσωμε πρὸ πέρα».

(2) Σ. Ν. Λαγοπάτη : Γερμανὸς Β' ...» σσ. 205-208.

(3) Κ. Κρουμβάχερ : *I.B.L.* τόμ. Α' σ. 538.

(4) «Νικηφ. Βλεμμύδου λόγος ὁποῖον δεῖ εἶναι τὸν Βασιλέα», § 11, *Migne E.P.* 142, 645 D-648 B.

χωρίς γραμματικὴν καὶ ρητορικὴν τοῦλάχιστον μὀρφωσιν. (1) Διὰ τοὺς τυχόντας τοιαύτης παιδείας καὶ μεμνημένους εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν Γραφῶν ἢ τοιαύτη «ἐγκύκλιος παιδεία» ἐθεωρεῖτο ὑπερπαραρκής. (2) Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἐνίοτε καὶ κληρικοὶ μεμνημένοι μόνον εἰς τὴν Βίβλον διεκρίνοντο ὡς ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες καὶ ἀνεγνωρίζοντο ὡς «λόγιοι». Ὁ Κεδρηνὸς λ.χ. μαρτυρεῖ περὶ τοῦ ἡγουμένου Θεοδούλου, ὅτι ἦτο λόγιος ἀνὴρ τῆς θύραθεν παιδείας μὲν ἄγευστος, ἀλλὰ βαθὺς γνώστης τῆς ἱερᾶς. (3)

Εὐνόητον τυγχάνει ὅτι ἡ μελέτη καὶ ἔρευνα—δημιουργικὴ ἢ μὴ—τῶν πατερικῶν κειμένων περιωρίζετο εἰς θρησκευτικὰ κυρίως θέματα. Ἐκ τούτου προήλθεν ἑτέρα κατηγορία κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι δηλ. ἐξ αἰτίας τῆς παρημελήθησαν αἱ ἐπιστημονικαὶ σπουδαὶ ἐν Βυζαντίῳ. Ἡ κατηγορία αὕτη μέχρις ἐνὸς σημείου μόνον εὐσταθεῖ. Διότι ἔχομεν ἀρκετοὺς κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς ἱκανοποιητικῶς ἀσχοληθέντας μὲ τὰς ἐπιστήμας, ὡς ἦσαν ὁ Φώτιος, ὁ Μιχ. Ψελλός, ὁ Νικηφ. Βλεμμύδης κ.ἄ., τοῦθ' ὅπερ δὲν θὰ συνέβαινεν, ἐὰν ἡ Ἐκκλησία ἀπηγόρευε τοῦτο. Δὲν πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ λησμονῶμεν ὅτι κατὰ τὸν Μεσαίωνα οἱ ἄνθρωποι εἶχον ἀπορροφηθῆ εἰς τὴν θρησκείαν καὶ ἐλάχιστα ἐνδιεφέροντο διὰ τὰς τεχνικὰς προόδους καὶ τὰς πέραν τῶν στοιχειωδῶν βιοτικὰς ἀνάγκας—πλὴν τῶν λίαν εὐπόρων. Ἦτο ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν ἡ Ἐκκλησία εἶχε πείσει τοὺς ἀνθρώπους ὅτι τῆς ἐπιδιώξεως τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν προεῖχεν ἡ σωτηρία τῶν ψυχῶν των. Θὰ ἦτο ἐν τούτοις μέγα σφάλμα νὰ νομισθῆ, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου ἦτο ἐναντίον τῶν ἀξιών τοῦ κόσμου τούτου. (4) Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἔδιδεν εἰς αὐτὰς τὴν δευτέραν θέσιν. Ἀλλὰ μήπως καὶ σήμερον ἡ Ἐκκλη-

(1) Γ. Ἀκροπολίτου : «Χρονικὴ Συγγραφή» §§ 51, 53. Migne E.Π. 140, 1116, 1124.

(2) Σπ. Λάμπρου : Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα τόμ. Α' σ. 45.

(3) Γ. Κεδρηνός : τόμ. Β' σ. 641.

(4) Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀρχιεπ. Θεσ)νίκης, «Κεφάλαια φυσικὰ, θεολογικὰ, ἠθικὰ τε καὶ πρακτικὰ», § 63, Migne E.Π. 150, 1165 C.

σία μας δέν ἀκολουθεῖ τήν αὐτήν τακτικήν,

5. Τὸ διαφέρον τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν μοναχῶν: § α. Πρὸς ὀλοκλήρωσιν τοῦ παρόντος κεφαλαίου ὀφείλομεν ἔστω καὶ διὰ βραχείων νὰ ὀμιλήσωμεν καὶ περὶ τῆς μοναστηριακῆς ἀγωγῆς, ἣτις παρείχεται εἰς τὰς ἀφθόρους μονὰς τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ πρώτη συνεισφορὰ τῶν Βυζαντινῶν μοναστηρίων εἰς τὴν παιδείαν ἀναφέρεται εἰς τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν τῶν μοναχῶν, κατὰ κύριον λόγον, καὶ δευτερευόντως εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν λαϊκῶν. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ἔχομεν μαρτυρίας, ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ὅτι εἰς μερικὰς μονὰς ἦσαν προσηρτημένα σχολεῖα «ἱερῶν γραμμάτων» διὰ τὴν διδασκαλίαν παιδιῶν ἐκτὸς τῶν μονῶν ζώντων⁽¹⁾, ἐνῶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἐπετρέπετο εἰς τοὺς μοναχοὺς νὰ ἐξέρχωνται ὠρισμένας ὥρας καθ' ἑκάστην, ἵνα διδάξουν εἰς σχολεῖα ἐκτὸς τῶν μονῶν λειτουργοῦντα.⁽²⁾ Κανονικῶς οἱ εἰς τὰ μοναστήρια εἰσερχόμενοι ὤφειλον νὰ γνωρίζουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν τοῦλάχιστον. Ἐν τῇ πραγματικότητι οἱ πλεῖστοι τούτων εἰσῆρχοντο εἰς τὰ μοναστήρια ἀγράμματοι, ἐκ δὲ τούτου ἐδημιουργήθη ἡ ἀνάγκη ἰδρύσεως ἐν αὐτοῖς σχολείων «ἱερῶν γραμμάτων», ἔνθα ἐδίδασκον οἱ ἐκ τῶν μορφωμένων μοναχῶν κρινόμενοι κατάλληλοι πρὸς τοῦτο.⁽³⁾ Παρὰ ταῦτα πολλοὶ ἐκ τῶν εἰσερχομένων παρέμενον ἀγράμματοι διὰ βίου, λόγῳ τοῦ προκεχωρημένου τῆς ἡλικίας καὶ ἐλλείψει κλίσεως πρὸς τὰ γράμματα. Οὗτοι ἤσχολοῦντο μὲ διαφόρους χειρωνακτικὰς ἐργασίας, τὰς ὁποίας συστηματικῶς ἐδίδασκοντο πλησίον πεπειραμένων μοναχῶν.⁽⁴⁾ Οὕτω τὸ πρόβλη-

(1) Ἀνωνύμου βίος Ἀγ. Νικολάου τοῦ Στουδίτου, Migne E.Π. 105, 869. Μ.Ι.Γεδεών: «Σχολεῖα μέσου αἰῶνος. . .» Ἐκκλ. Ἀλήθ. τ. 22, σ. 200.

(2) «Τῶν Νικηφόρου Ὁμολογητοῦ Κανόνων τινές», Migne E.Π. 100, 852.

(3) Μ. Βασιλείου «Κεφάλαια τῶν κατὰ πλάτος ἰδρῶν», ιε' Migne E. Π. 31, 953.

(4) Βίος Θεοδ. Στουδίτου, Migne E.Π. 99, 168 C καὶ 1733 ε. Ἐδσταθίου Θεοσυνίκης «Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ», § 18',